

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 347(091):340.15(4).653

Харитонов Євген Олегович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Харитоновна Олена Іванівна,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри права інтелектуальної власності та корпоративного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЧИ ІСНУЄ В УКРАЇНІ ШКОЛА ЮРИДИЧНОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ?

Постановка проблеми. Необхідність наукових розвідок, що стосуються візантійської (Східної Європейської) традиції права (сукупність яких, із певною мірою умовності, можна іменувати тут «юридична візантиністика»), зумовлена, насамперед, тим, що спадщина Візантійської імперії свого часу частково транслювалась на Київську Русь, а з часом багатьма науковцями стало визнаватися, що Україна об'єктивно (разом з Грецією та Росією) є головним спадкоємцем візантійської спадщини. Після Революції Гідності Українська ідентичність, яка тривалий час моделювалась як провінційна, другорядна, позбавлена універсалізму, отримала шанс на переосмислення та переформатування, а сама Україна отримала шанс на «перезавантаження» держави, а також на зміну свого геополітичного статусу та місця в контексті Східної Європи.

При цьому слушно наголошується, що головні зміни мають відбутися не так в економіці та політичній системі, як у гуманітарній сфері – в усьому тому, що дотичне до ідентичності, ідеології, цілепокладання, стратегій розвитку, культури та «SoftPower» України [1, с. 183–189].

Оскільки право є елементом культури (цивілізації), то означене «перезавантаження» повною мірою стосується й правової системи, що потребує не лише визначення шляхів вирішення актуальних завдань у цій сфері, але й дослідження

«вихідного матеріалу», на підґрунті якого має відбуватися згаданий процес оновлення.

Мета статті. Керуючись викладеними міркуваннями, ми й визначили мету цієї розвідки: вивчення питань формування та наявності вітчизняної школи юридичної візантиністики, що має забезпечити відповідний науковий потенціал згаданого «перезавантаження».

Стан дослідження теми. Досягнення поставленої мети ускладнюється і водночас певною мірою полегшується тим, що публікації з проблематики оцінки вітчизняної юридичної візантиністики як наукової школи відсутні. Відтак немає необхідності окремо аналізувати досягнення попередників у галузі наукознавства, а можна відразу перейти до розгляду стану справ із дослідженнями проблематики візантійської традиції права та його рецепції українським правом у вітчизняній юриспруденції.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Перед тим, як почати розгляд питань, що складають основний зміст цієї розвідки, передусім, маємо зауважити, що ми жодною мірою не претендуємо тут на оцінку досліджень буття Візантійської імперії, Візантійської цивілізації фахівцями в галузі історії Стародавнього світу та Середніх віків, хоча принагідно звертаємось до їх розвідок і висловлюємо в необхідних випадках ставлення до позицій дослідників у тих питаннях, що

стосуються концепту права тощо. Це їхня парафія, яка потребує спеціальної підготовки, методології і навичок дослідження.

Тому, обмежившись згадкою про існування значного інтересу вітчизняних дослідників до історії Візантії та до проблематики «Візантія і сучасність» [2] (хоча, можливо, й не такого масштабу, як у північних сусідів, що, як на нашу думку, має своє пояснення, до якого ми повернемося далі), який прийшов на зміну байдужості до візантиністики часів радянської влади, коли візантиністика не вивчалася в жодному університеті України [3, с. 115], розглянемо тут тенденції наукових розвідок вітчизняних правознавців у цій галузі.

Отже, почнемо з того, що дослідження проблем формування концепту приватного/цивільного права у Східній європейській правовій традиції неодноразово ставило авторів перед необхідністю звернення до праць правознавців, які займалися науковими розвідками в цій сфері.

Природно, що нас при цьому найбільше цікавили не просто окремі факти, відомості про законодавство та юридичний побут Візантії та її наступників, а передусім концептуальне (точніше, «концептне») бачення дослідниками алгоритму розвитку Візантійської традиції права. При цьому хотілося встановити факт існування вітчизняних правових шкіл у даній галузі, оскільки, як на нашу думку, ефективність формування концепцій і концептів (так само, як і ефективність дослідження цих феноменів) значною мірою залежить від існування відповідних правових шкіл, які, власне, виступають своєрідними носіями та поширювачами концептів, сукупності уявлень, понять, знань, асоціацій, емоцій, які виникають у зв'язку з використанням терміно-поняття «приватне право», супроводжують і характеризують його.

Відтак для початку визначимось стосовно того, що ми маємо на увазі, вживаючи вираз «правова школа».

На нашу думку, терміно-поняття «правова школа» (взагалі або стосовно певної галузі) може розцінюватися та бути охарактеризованим у подвійному значенні: широкому та вузькому.

У широкому сенсі «правову школу» можна визначити як сукупність наукового потенціалу (правознавців, особистостей) у певній галузі правознавства, що реалізується шляхом отримання наукових результатів на певних, властивих саме цій сукупності засадах, які відрізняють її від інших аналогічних шкіл.

Ознаками «правової школи» в широкому сенсі цього поняття є: 1) наявність сукупного наукового

потенціалу; 2) наукові розвідки в певній галузі, певному напрямку, з метою досягнення певної наукової мети, спільної для представників школи); 3) прагнення отримання наукових результатів шляхом проведення досліджень на певних, властивих саме цій сукупності засадах, які відрізняють її від інших аналогічних шкіл.

При такому підході критерії об'єднання науковців в одну правову школу можуть бути різноманітними: країна, місцевість, місто, вищий навчальний (науково-дослідний) заклад, особистість керівника, особисті взаємини (симпатії чи антипатії) тощо. Аналіз діяльності правової школи в такому випадку може проводитися з наступною деталізацією її діяльності за допомогою «персоналістського» (характеристики та доробку правознавців, які належать до певної школи) чи «хронологічного» (виокремлення етапів, періодів дослідження представниками певної наукової школи) підходів.

Однак можливим є й дослідження особливостей «правової школи», взятої у її вузькому значенні, – як сукупності наукового потенціалу формалізованої чи ситуативно утвореної групи правознавців (особистостей), який на методологічних засадах, запропонованих формальним або реальним лідером цієї групи, реалізується шляхом дослідження певних проблем або навіть однієї проблеми, яка має істотне значення.

Розглядаючи з таких позицій наукові потенціали дослідження проблем пошуку парадигми приватного права в Західній та Східній європейських правових традиціях, зауважимо, що стосовно першої з них можна впевнено констатувати наявність вітчизняних шкіл римського права та рецепції римського приватного права. Не зупиняємось тут на характеристиці їх потенціалу і доробку, оскільки про це вже йшлося в попередній книзі, а також у Інтродукції та частині першій цього тому.

Отже, з'ясуємо далі наявність підстав для визнання існування вітчизняної школи греко-римського права (школи правової візантиністики).

Почнемо з гарної новини, яка полягає в тому, що початок відліку існування Одеської школи греко-римського права (юридичної візантиністики) можна було б вести від часів, коли Дмитро Іванович Азаревич спочатку (у 1877 році) захистив у Новоросійському (тепер – Одеський) університеті докторську дисертацію, а потім (з травня 1882 року) став ординарним професором цього університету. Щоправда, можуть заперечити, що Д.І. Азаревич належить до ярославської юридичної школи, оскільки він з 1876 року був екс-

важливих положень загального характеру, є дисертація Т.Є. Харитонової, присвячена проблематиці систематизації права у Візантійській імперії в першій половині VI ст. н.е. (так звана «систематизація Юстиніана») [12].

На підставі аналізу передумов запровадження систематизації Юстиніана, серед яких – специфічні соціально-економічні умови, існування східної гілки християнства, а також суб'єктивний фактор – харизматична особистість Юстиніана I, у дисертації зроблено висновок про існування у IV–VI ст. трьох джерел формування «права Візантії»: християнства, класичного римського права, греко-римського або ж візантійського права. Обґрунтовано принципово важливе положення, що Юстиніан I не мав на меті створення єдиного Зібрання – *Corpus juris civilis*, а ставив завданням підготовку трьох законодавчих актів різного цільового призначення: Кодексу (збірка імператорських конституцій) – для практичного вжитку в умовах Візантійської імперії, Дігесту (збірка правових концептів, казуїстичних рішень тощо) – для забезпечення підвалин правосвідомості та правової культури (і на цьому підґрунті створення концептів приватного та публічного права), Інституцій (посібника з римського приватного права) – для закладення фундаменту юридичної освіти.

На такому підґрунті зроблено висновок про «троїсте» значення систематизації Юстиніана: як основи формування та вдосконалення греко-римського (візантійського) права; як емпіричної основи рецепції римського права в більш пізніх правових системах; як позитивного досвіду значної за масштабами і вдалої за результатами систематизації права [18, с. 59–63].

Інші три дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук присвячені дослідженню більш спеціальних питань. Не торкаємось тут положень згаданої дисертації Л.О. Попсуєнко, що стосується досить специфічної і певної мірою публічно-правової проблематики визначенню правового статусу християнської церкви за Римським імператорським законодавством IV сторіччя, а натомість звернемо увагу на дві «правові» дисертації з наведеного переліку, які, як на нашу думку, відображали цікаву тенденцію, що намітилась на той час у юридичних дослідженнях у галузі візантиністики.

Дисертація В.І. Форманюка присвячена з'ясуванню особливостей формування візантійської (греко-римської) системи шлюбно-сімейного права в період його становлення, який, на думку

автора, припадає на IV–VI ст. і поділяється на два етапи: греко-римське право «доюстиніанової доби» та візантійське право доби Юстиніана.

На підставі дослідження світоглядного підґрунтя, джерел та засад правового регулювання шлюбних та сімейних відносин у Східній Римській імперії в ту добу зроблено висновок про формування на підґрунті класичного римського права специфічного шлюбно-сімейного права, якому відводилось особливе місце у структурі візантійської культури. Проаналізовані ті докорінні зміни, яких інститут шлюбу зазнав у період правління Юстиніана під впливом християнської ідеології, та обґрунтовано закономірність такого розвитку візантійського шлюбно-сімейного права. При цьому звертається увага на існування подібних тенденцій у формуванні аналогічних інститутів в Україні і наголошується, що дані тенденції мають бути враховані в процесі сучасної законотворчості у нашій державі [19, с. 79–84].

Дисертація Р.М. Достдар, присвячена проблемам рецепції принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України, є єдиним поміж згаданих дисертацій із проблематики візантійського права дослідженням, виконаним за спеціальністю 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Його авторка, провівши комплексне дослідження принципів цивільно-правових положень візантійської Еклоги та сучасного сімейного і спадкового законодавства України під кутом зору вивчення проблеми їхньої рецепції, з'ясовує межі та характер рецепції візантійського права Еклоги в сучасній національній правовій системі та визначає місце інститутів сімейного та спадкового права в цивільному законодавстві України [20].

Характерною (і об'єднуючою їх) властивістю згадуваних вище кандидатських дисертацій В.І. Форманюка та Р.М. Достдар є те, що вони виконані на одній і тій самій методологічній основі, основними акцентами якої є, по-перше, визнання і доведення впливу візантійського (греко-римського) права на українське право і, по-друге, врахування тієї обставини, що, коли класичне римське приватне право було рециповане в Україні, передусім у галузі речового та зобов'язального права, то греко-римське (візантійське) право відчутно вплинуло на сферу регулювання шлюбних і сімейних відносин та відносин, що виникають під час спадкування.

Зазначені акценти сформувався і були розвинені на той час у процесі дослідження низки про-

блем розвитку Східної традиції права науковцями, головним чином, Одеської національної юридичної академії (тепер – Національний університет «ОЮА») в контексті наукового проекту «Римське право і сучасність» Центру вивчення римського права і похідних правових систем [21–25].

Здавалося б, можна вести мову про формування вітчизняної школи юридичної візантиністики.

Однак після десяти років активних досліджень (у тому числі дисертаційних) інтерес правознавців до проблематики, пов'язаної з візантійською правовою системою, рецепцією візантійського права тощо, помітно знизився. Після 2012 року в цій галузі з'являються лише поодинокі публікації [26] (не рахуючи розділи в навчальних посібниках із порівняльного правознавства тощо).

Загалом, стан речей у цій галузі нагадує ситуацію, яка мала місце свого часу під час оцінки істориками існування візантиністичних шкіл. Так,

В.Ю. Чеканов відзначав неможливість визнання існування візантиністичної школи в Київському університеті», зауважуючи: «Дослідження київських візантиністів носили відособлений одне від одного, подекуди навіть епізодичний характер, не мали спільної мети і не спиралися на використання єдиної методології. Жоден із київських візантиністів не мав учнів, які успадкували б цю проблематику безпосередньо від учителя» [27, с. 12; 28, с. 46–55; 29, с. 116].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Тому, на нашу думку, можна зробити висновок, що формування вітчизняної школи юридичної візантиністики поки що не відбулося. Йдеться хіба що про обрання певного напрямку досліджень, про спробу створення такої школи, можливо – про наявність певних передумов її виникнення, але, на жаль, не про сформовану наукову школу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Окара А. Константинополь – Київ: Візантійська спадщина як фактор побудови нової української ідентичності. *«Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центральній-Східній Європі* / За ред. А. Домановського, О. Файди ; уклад. М. Домановська. Харків : Майдан, 2018. С. 183–189. URL : <https://byzantina.wordpress.com/2019/03/11/okara-5/>.
2. «Василевс. Українська візантиністика». URL : <https://byzantina.wordpress.com/2013/10/31/news-605/>.
3. Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). Київ. 2011. С. 115–116.
4. Азаревич Д. История византийского права. И. 1. Ярославль : Тип. Г.В. Фалька, 1876. 118 с.
5. Азаревич Д. История византийского права. И. 2. Ярославль : Тип. Г.В. Фалька, 1877. 351 с.
6. Егоров С.А. На честное дело жизни: Ярославская юридическая школа. Ярославль : Верхняя Волга, 1997. 288 с.
7. Азаревич Д.И. Режим доступа: URL : https://ru.wikipedia.org/wiki/Азаревич,_Дмитрий_Иванович.
8. Харитонов Є.О. Одеська наукова школа цивільного (приватного) права. *Правова доктрина України : у 5 т.* Харків : Право. 2013. Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та ін. ; за заг.ред. Н.С. Кузнєцової. С. 113–125.
9. Харитонов Є.О. Одеська юридична романістика: правова школа і традиція. *Часопис цивілістики: Науково-практичний журнал. Випуск 11*. Одеса. 2011. С. 5–10.
10. Лиман С.І. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук. Харків. 2010. 36 с.
11. Форманюк В.І. Формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV–VI ст.) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Одес. нац. юрид. акад. Одеса. 2001. 22 с.
12. Харитонova Т.Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (систематизація Юстиніана) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Одес. нац. юрид. акад. Одеса. 2003. 19 с.
13. Попсуєнко Л.О. Правовий статус християнської церкви за Римським імператорським законодавством IV сторіччя : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Одес. нац. юрид. акад. Одеса. 2006. 19 с.
14. Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Одес. нац. юрид. акад. Одеса. 2005. 20 с.
15. Бардола К.Ю. Система оподаткування у Візантії в IV–IX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків. 2003. 20 с.
16. Домановський А.М. Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків. 2007. 20 с.
17. Ореховський В.О. Взаємовідносини церкви і держави на євразійському та північноафриканському просторах (I–XVIII ст.) : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.02 ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 2009. 34 с.
18. Матвєєнко Т.Є. Греко-римське право доби Юстиніана. *Актуальні проблеми держави і права : Збірник наукових праць*. Одеса. 2000. Вип. 13. С. 59–63.
19. Харитонов Є.О., Форманюк В.І. Візантійське шлюбно-сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики*. Одеса. 1998. Вип. 3-4. С. 79–84.
20. Достдар Р.М. До питання дослідження візантійської традиції права: вплив Еклоги на національне законодавство IX–XIV ст. *Актуальні проблеми держави і права : Збірник наукових праць*. Одеса. 2003. Вип. 18. С. 587–590.
21. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Візантійський тип духовності і Україна. *Проблеми політики. Зб. наук. праць*. Одеса. 1999. Вип. 5. С. 249–254.

22. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса. 2000. 260 с.
23. Харитонов Е.О. Семейное право Украины: между Европой и Византией. *Юридическая практика*. 2001. № 2. С. 11.
24. Харитонов Е.О., Харитонova Е.И. Современное право Украины: между рецепцией римского и византийского права. *X коллоквиум романистов Центральной и Восточной Европы и Азии (Душанбе, 19-21 октября 2005 г.)*. Душанбе. 2007. С. 82–86.
25. Харитонов Є.О. Формування сучасного цивільного права України: вплив західної та східної традиції права. *Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т.* Харків : Право, 2008. Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. С. 79–121.
26. Харитонов Є.О. Статути Великого Князівства Литовського як основа формування Східно-Європейської традиції приватного права. *Законодавство України, Польщі та Литви у галузі приватного права : матер. міжнародн. кругл. столу (16 травня 2017 р., м. Одеса)*. Одеса. 2017. С. 5–8.
27. Чеканов В.Ю. Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ. 2009. 18 с.
28. Чеканов В. Візантиністика в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: «недорозвинена школа» чи «окремий варіант розвитку»? *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ. 2011. Вип. 21. С. 46–55.
29. Домановський А.М., Домановська М.Є. Проблеми візантиністики в дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2009–2011 рр. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012 № 1006. С. 110–141.

Харитонов Євген Олегович, Харитонova Олена Іванівна
ЧИ ІСНУЄ В УКРАЇНІ ШКОЛА ЮРИДИЧНОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ?

У статті досліджуються проблемні питання формування вітчизняної школи юридичної візантиністики, від існування якої залежить ефективність використання наукового потенціалу для забезпечення адаптації вітчизняного цивільного законодавства до права Європи в умовах інтеграційних процесів.

На підставі аналізу стану речей у цій галузі, огляду наукових досліджень у галузі візантійського (греко-римського) права та проблем його рецепції у цивільному праві України обґрунтовано висновок, що наразі у вітчизняному правознавстві формування вітчизняної школи юридичної візантиністики ще не відбулося. Тому поки що може йтися лише про обрання певного напрямку досліджень, про спробу створення такої школи. Разом із тим висновок про наявність передумов створення наукової школи юридичної візантиністики дозволяє визначити завдання діяльності в цьому напрямку.

Ключові слова: наукова школа, науковий напрямок, наукові дослідження, візантиністика, адаптація права, інтеграційні процеси.

Харитонов Евгений Олегович, Харитонova Елена Ивановна
СУЩЕСТВУЕТ ЛИ В УКРАИНЕ ШКОЛА ЮРИДИЧЕСКОЙ ВІЗАНТИНІСТИКИ?

В статье исследуются проблемные вопросы формирования отечественной школы юридической византистики, от существования которой зависит эффективность использования научного потенциала для обеспечения адаптации отечественного гражданского законодательства к праву Европы в условиях интеграционных процессов.

На основании анализа состояния дел в этой области, учитывая научные исследования в области византийского (греко-римского) права и проблем его рецепции в гражданском праве Украины, обоснован вывод, что сейчас в отечественном правоведении формирования отечественной школы юридической византистики еще не произошло. Поэтому пока можно говорить лишь об избрании определенного направления исследований, о попытке создания такой школы. Вместе с тем вывод о наличии предпосылок создания научной школы юридической византистики позволяет определить задачи деятельности в этом направлении.

Ключевые слова: научная школа, научное направление, научные исследования, византистика, адаптация права, интеграционные процессы.

Kharitonov Evgen, Kharitonova Olena
DOES A SCHOOL OF LEGAL BYZANTINISTIES EXIST IN UKRAINE?

The article examines the problematic issues of the formation of the national school of legal Byzantine studies, the existence of which determines the effectiveness of the use of scientific potential to ensure the adaptation of domestic civil legislation to the law of Europe in the context of integration processes.

The need for the scientific research concerning the Byzantine (Eastern European) tradition of law (the totality of which, to a certain extent, can be named here as “legal Byzantine studies”) is due, first of all, to the fact that the legacy of the Byzantine Empire at one time was partially broadcast to Kievan Rus, and with time, many scholars began to recognize that Ukraine objectively (together with Greece and Russia) was the main successor to the Byzantine heritage.

The largest activity of research in the field of legal byzantinities took place in about ten years – from 1997 to 2012 when theses were defended and a number of publications of domestic lawyers in this field appeared.

The article also focuses on the “troistic” significance of Justinian’s systematization: as the basis for the formation and improvement of the Greco-Roman (Byzantine) law; as the empirical basis for the reception of Roman law in later legal systems; as a positive experience large in scope and successful in the systematization of law

